

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 930.1.2.

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-22-1>

Ільїн В.В.

<https://orcid.org/0000-0003-0503-8545>

ІНДИВІД І СОЦІУМ В КОНТЕКСТІ «КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ» МОРІСА ГАЛЬБВАКСА

У статті аналізується проблема колективної пам'яті, невід'ємної складової сучасних memory studies. Пам'ять, зазначає автор, є способом конструювання людьми свого минулого, яке належить історії. Запропоноване на початку минулого століття французьким істориком і соціологом Морісом Гальбваксом поняття «колективна пам'ять» відкрило перспективу подолання абсолютизації психологізму в історичних дослідженнях, а також визначає науковий смисл значення колективної історичної травми. Аналізуються ідеї французького ученого про наявність пам'яті в усній традиції і методах аналізу форм усної комунікації. Показано значення використання поняття «рамки», яка є комплексом просторово-часових і соціальних уявлень, опосередкованих місцем, формою, ім'ям, міркуванням, мовою. В даному контексті основна думка вченого полягає в твердженні, що спогади про минуле обумовлені соціальними рамками. У статті здійснено акцент на мінливості і трансформації соціальних рамок в зв'язку з входженням людини у багато груп. Пам'ять групи є пам'яттю людей, які живуть тепер і можуть обговорювати спогади про своє минуле. Розгляд в якості прикладу християнства показав, як поступово спільна пам'ять групи віруючих, що співпадала з колективною пам'яттю суспільства в цілому, повністю трансформувалася під впливом все нових і нових соціальних викликів. В контексті колективної пам'яті розглядається роль традиції в історичному процесі. У статті підкреслюється, що суспільство здатне продуктивно діяти при умові опори його інститутів на колективні уявлення і колективну пам'ять..

Ключові слова: колективна пам'ять; культура; історія; соціальна рамка; традиція; група.

Минуле людства, його досягнення і втрати нікуди не зникають, а завжди залишаються з нами завдяки пам'яті. Вона складає невід'ємну частину нашого життя, хоча сама по собі не є ні частиною нашого розуму, ні тіла.

Сучасна людина може краще уявити пам'ять як документальний фільм, в якому пережиті нею події раннього дитинства або вчорашнього дня зафіксовані з різним рівнем детальності і достовірності. Людина, зазвичай, звикла довіряти своїй пам'яті, хоча вона часто не відтворює належним чином минулих подій. Разом з тим саме поняття «пам'ять» є частиною історичного пізнання. Нині публікації на теми, об'єднані терміном «пам'ять», складають значну кількість робіт, кількість яких постійно збільшується. Для означення дослідницького поля пам'яті набуло поширення поняття memory studies, яке набуло статусу самостійної дисципліни. В її контексті і вивчається поняття пам'ять в різних контекстах.

В українських дослідженнях, пов'язаних з проблематикою пам'яті, існує цілий спектр означень, за допомогою яких пропонуються різні варіанти вивчення даної проблеми: соціальна пам'ять, колективна пам'ять, культурна пам'ять, національна пам'ять, історична пам'ять тощо. Проте жодне з них не дає належного висвітлення проблеми «пам'яті» в зв'язку із дотриманням ними певної теоретичної традиції і методів аналізу. З нашої точки зору, доцільно зосередити увагу на колективній пам'яті, що дозволить відрізнити область колективних уявлень про минуле від «пам'яті взагалі», яка є об'єктом вивчення психологів, практиків різних мнемотехнік тощо, тому в ній таке розмежування потрібне.

Схожість між різними дисциплінами, які досліджують проблему пам'яті, до якої б області знання вони не належали, полягає в різноманітності та невизначеності тлумачень даного феномену. Так, Мері Каррутерс, професор літератури Нью-Йоркського університету, показує, що в Середні віки під пам'яттю розуміли те, що ми нині назвали б уявленням або творчістю [1]. В епоху Відродження в деяких філософських системах того часу пам'ять розглядалася як магичний метод розкриття таємничої гармонії земної і трансцендентної сфер. Кількість понять і визначень, пов'язаних з пам'яттю в науках як природничих, так і гуманітарних, нараховує сотні. Канадський психолог і нейрофізіолог Ендель Тулвінг, який спеціалізується на дослідженнях пам'яті, в 2007 р. склав список з 256 типів пам'яті, включивши до нього і створені істориками поняття культурної пам'яті, політичної пам'яті, архівної пам'яті і т.д. [2].

При всій великій кількості соціальних і гуманітарних досліджень, автори яких працюють з поняттям «пам'ять», розуміючи при цьому зовсім різні речі, можна виявити дещо спільне. Насамперед те, що пам'ять – це спосіб конструювання людьми свого минулого. З одного боку, вона може вивчатися як пам'ять-свідчення людей, що пережили певний досвід. З іншого боку, це поняття використовується для вивчення репрезентацій минулого і його конструювання через медіа-пам'ять – книги, фільми, монументи, фестивалі, церемонії тощо.

На початку ХХ ст. французький соціолог Моріс Хальбвакс, до ідей якого багато хто із сучасних вчених зводять інтелектуальну генеалогію *memory studies*, вперше запропонував поняття «колективна пам'ять». Щоправда один із засновників «Анналів» Марк Блок вказував, що це поняття метафоричне, і тому немає смислу. В самому собі воно містить допущення, що колектив володіє пам'яттю подібно тому, як нею володіє окрема людина.

В критиці Блока є своя доля істини: поняття пам'ять дійсно метафоричне, а тому володіє всіма достоїнствами і недоліками, властивими для метафор. З одного боку, воно збуджує уяву, дозволяє дати назву багатоманітності складно співмірних, а іноді і не так просто «вловимих» процесів. Тим самим дає дослідникам нові предмети пізнання або нові інструменти для роботи зі

старими. З іншого боку будь-яка метафора нічим не обмежена у виробництві смислів. Озброївшись нею, можна вивчати практично що завгодно, а на кожну критику відповідати, що автор використовує те чи інше поняття або проблему метафорично.

Метафоричність запропонованого поняття *memory studies* створює особливе поле напруги, оскільки містить в собі спокусу психологією і психологізмом. Американський історик, спеціаліст з пам'яті про Голокост в післявоєнній Європі Вульф Канстайнер, виступаючи з методологічною критикою *memory studies*, наполягав на необхідності розділяти різні типи «соціальної пам'яті»: автобіографічної пам'яті, з одного боку, і колективної пам'яті, з іншого. «Із-за відсутності такого розрізнення багато дослідників колективної пам'яті, – зазначав він, – здійснюють спокусливу але потенційно смертельну методологічну помилку, сприймати і концептуалізувати колективну пам'ять в термінах психології і емоціональної динаміки індивідуального спогаду» [3, р. 185].

Проведення аналогій між індивідуальною пам'яттю як властивістю людської психіки, і пам'яттю колективною здатне завести дослідників на нетривкий ґрунт: перехід від «колективної пам'яті» до «колективної психіки» здійснюється досить легко, але його результати завжди сумнівні. Найбільш яскравий приклад – це поняття колективної історичної травми, ще більш мінливе і метафоричне, а тому найбільш дискусійне.

Американський соціолог Джеффри Александер пише, що все ХХ ст. люди «постійно використовують мову травми, пояснюючи, що відбулося не лише з ними самими, але і з колективами, до яких вони належать». І продовжує: «Актори описують себе в категоріях травми, коли оточення індивіда або спільнот раптово змінюється непередбачуваним або небажаним чином» [4, р. 2].

Александер виділяє дві основні моделі розуміння травми: «просвітницьку» і «психоаналітичну». Перша описує травму як вид раціональної відповіді на раптові зміни на особистому або соціальному рівні. Травматичні події усвідомлюються акторами, які закономірно реагують на них схожим чином: політичні скандали приводять до обурення, військові втрати – до безвихідності, природні катастрофи – до паніки, техногенні – до фобій і т.д. Відповіддю на травму будуть спроби змінити обставини, які до неї привели [4]. Пам'ять про негативно пережитий досвід буде впливати на дії в майбутньому.

Прикладом такого підходу може слугувати робота Артура Ніла «Національна травма і колективна пам'ять», в якій він аналізує травматичні події американської історії (громадянська війна, Велика депресія, Друга світова війна) в якості тригерів радикальних змін, які відбуваються на короткому відрізку часу. Артура Ніла цікавить природа травматичних людей, які в його аналізі «подібні виверженню вулкана і здатні потрясати основи соціального світу людей, які їх переживають» [5, р. 17-18].

Здійснюючи вибір на користь того чи іншого підходу, важливо пам'ятати, що чим далі дослідження відходить від вивчення пам'яті-свідчення та вивчення різних форм колективної пам'яті, тим більша небезпека перенести пояснення, які пропонуються спеціалістами по індивідуальній пам'яті, в сферу колективних уявлень про минуле. В зв'язку з чим Канстайнер писав: «Хоча колективна пам'ять не має органічної основи і не існує в буквальному сенсі, хоча вона і включає індивідуальну агентність, поняття “колективна пам'ять” не просто метафора. Колективна пам'ять витікає з розділеної комунікації про значення минулого, закріпленого в життєвому світі індивідів, які беруть участь в суспільному житті відповідного колективу» [3, р. 185].

Серйозний внесок в дослідження колективної пам'яті здійснив французький історик і соціолог Моріс Гальббакс, член першої редколегії «Анналів». Але сам він в поглядах на історичний процес був близький до позитивістської історіографії другої половини ХХ ст. з її тяжінням до великих наративів. З його погляду, історія займається тільки подіями, які відійшли в минуле, втративши живе свідчення свідка. Вона прагне до універсальності й ерудиції, втрачаючи за описами процесів багато деталей, які зберігаються в пам'яті. Пояснюючи бажання Гальббакса розмежувати історію і пам'ять, вчені пояснюють його уявленням про главенство соціології серед гуманітарних дисциплін, звертаючи увагу на його останню книгу «Колективна пам'ять». Звідси історики почали використовувати його теорію в якості основи для своїх власних робіт [6].

Увагу істориків привернули ідеї Гальббакса про наявність пам'яті в усній традиції і методах аналізу форм усної комунікації (Thomson, 1988). Сьогодні в рамках memory studies він відомий як автор поняття «колективна пам'ять», а також першовідкривач політики пам'яті, завдяки книзі «Легендарна топографія Євангелій на Святій Землі, дослідження колективної пам'яті». Це новаторське дослідження про становлення комеморативного проєкта, відоме як «Свята Земля» [7].

Ідеї Гальббакса приходили в суперечність із ствердженою в 20-ті рр. ХХ ст. точкою зору на природу людських спогадів. Тому його текст часто виглядає детальними коментарями до впливової книги Анрі Бергсона «Матерія і пам'ять». Основна теза Бергсона полягала в тому, що минуле повністю залишається в пам'яті людини і тільки особливості функціонування мозку заважають пригадувати в найменших деталях події, свідком яких вона була. Сперечаючись з цим твердженням, Гальббакс писав, що готові образи містяться не в пам'яті, а в суспільстві. «...Існує колективна пам'ять і соціальні рамки пам'яті, інакше індивідуальне мислення здатне до спогадів настільки, наскільки воно поміщено в цих рамках і бере участь в цій пам'яті... Колективні рамки пам'яті не утворюються заднім числом при поєднанні індивідуальних спогадів, але і не є порожніми формами, в яких відкладаються спогади, що приходять ззовні... Вони, навпаки, слугують знаряддям, яким користується колективна

пам'ять для відтворення таких образів минулого, які в даний період згодні з пануючими ідеями даного суспільства» [7, р. 30].

Другим важливим інтелектуальним викликом був для М. Гальбвакса психоаналіз Зігмунда Фрейда, який розглядав спогади в якості усвідомлених фрагментів психіки. З його точки зору, індивідуальна пам'ять зберігає все, що коли-небудь відбувалося з людиною. Особлива увага приділялася снам, в яких З. Фрейд бачив фрагменти пам'яті, яка спливає на поверхню з області несвідомого.

Реагуючи на роботи Зігмунда Фрейда, Гальбвакс поставив над собою експеримент: впродовж 23 років він спостерігав за своїми снами, а також вивчав досвід інших людей, щоб констатувати: «У сні ми не здатні переживати минуле..., і хоча в наших снах і працюють образи, досить схожі на спогади, але вони потрапляють в ці спогади лише фрагментами, роз'єднані частини реально пережитих нами сцен» [7, р. 67].

Зазначені міркування про природу сновидінь та їх зв'язку з процесами спогадів передують основній тезі М. Гальбвакса про залежність пам'яті від соціальних рамок. Сновидіння для нього – «унікальна можливість виміряти, яку відстань відокремлює свідомість, дисциплінована всіма поняттями, що вироблені групою, від свідомості, тимчасово і частково звільненої від такого впливу» [7, р. 87].

Для аналізу соціально обумовленої пам'яті М. Гальбвакс використовує поняття «рамка». Більш простим є розуміння рамки як комплексу просторово-часових і соціальних уявлень, опосередкованих мовою, дозволяючи згадувати згідно бажанню основні події минулого. Наводячи приклади, він писав: «Про предмети, бачені під час індивідуальної прогулянки, ми зберігаємо точний спогад лише остільки, оскільки локалізували їх в просторі, визначили їх форму, дали їм ім'я, оскільки вони спонукали нас до якихось спогадів. Адже все це – місце, форма, ім'я, міркування – є знаряддя, завдяки яким знання про минуле підвладне нашому розуму, інакше у нас залишились би лише смутні ремінісценції цього минулого» [7, р. 85].

Заперечуючи існування «чистих» спогадів, М. Гальбвакс пише: «Рамка і події тотожні по природі: події є спогади, але й сама рамка складається зі спогадів. Ці два види спогадів відрізняються тим, що другі більш стійкі, завжди помітні для нас, і ми користуємося ними для пригадування і реконструкції перших» [7, р. 136].

Таким чином, основна думка французького вченого полягає в тому, що немає спогадів, не обумовлених соціальними рамками. Кожного разу, звертались до свого минулого, людина дивиться на нього з дня нинішнього і користується орієнтирами, які пропонує йому його соціальна група. Минуле доступне нам не таким, яким воно було, а лише як «реконструкція», правила якої задані днем сьогоднішнім. «Суспільство, – зазначає Гальбвакс, – зобов'язує людей час від часу не просто в мисленні відтворювати попередні події свого життя, але також

і ретушувати їх, підчищати і доповнювати, з тим, щоб ми, залишаючись переконаними в точності своїх спогадів, приписували їм приємний вид, якого не мала реальність... В результаті трансформація рамок пам'яті веде за собою зіткнення або трансформацію наших спогадів» [7, р. 151].

Потрібно враховувати, що кожна людина одночасно входить у багато груп, її соціальні рамки постають одночасно рухомими, вони змінюються із-за переміщення точки теперішнього, і є надзвичайно стійкими, якщо група зацікавлена в них і здатна одночасно викликати їх в пам'яті. Для М. Гальбвакса пам'ять групи – це пам'ять людей, які живуть тут і тепер і мають можливість обговорювати своє минуле. Так, сімейна пам'ять існує в рамках приблизно трьох поколінь, в окремих випадках торкаючись більш віддалених періодів минулого цієї групи: «Померлі відступають в минуле, їх імена мало-помалу впадають в забуття – зовсім не тому, що збільшується відрізок часу, що відділяє їх від нас, а тому, що нічого не залишається від групи, в лоні якої вони жили і якій було потрібно називати їх по імені» [7, р. 207]. Рамки сім'ї – один з багатьох можливих варіантів рамок, які обумовлюють збереження спогадів про минуле.

На відміну від сімейної пам'яті, яка легко співставляється з пам'яттю інших груп, пам'ять релігійних общин, – вважає Гальбвакс, – «вважає себе зафіксованою раз і назавжди, і або змушує інших пристосовуватися до панування її уявлень, або систематично ігнорує їх і відносить до нижчого розряду, протиставляючи свою постійність та їх нестабільність» [7, р. 233]. Розглядаючи в якості прикладу християнство, Гальбвакс показав, як поступово спільна пам'ять групи віруючих, що співпадала з колективною пам'яттю суспільства в цілому, розпалася. З неї виокремилася група кліриків, повністю звернена в минуле і зайнята тільки його згадуванням. Однак у них минуле не залишилося в недоторканості, а кожного разу реконструювалося заново, виходячи з потреб теперішнього. Хоча формально ні догматика, ні культ не змінювалися, фактично християнство повністю трансформувалося під впливом все нових і нових викликів. В цьому сенсі пам'ять релігійних груп підлягає тим же законам, як і будь-яка колективна пам'ять – «вона не зберігає, а реконструює минуле за допомогою матеріальних слідів, що залишилися від нього, обрядів, традицій, а також соціально-психологічних даних недавнього минулого» [7, р. 264].

В аналізі релігійної пам'яті М. Гальбвакс звертається до теми виникнення і функціонування традиції. Для нього вона є процесом, завдяки якому індивідуальні спогади інтегруються в структури колективної пам'яті. Саме традиція дозволяє соціальним рамкам пам'яті існувати більше, ніж триває життя окремих людей, які складають соціальну групу. На прикладі релігії вчений показує, що традиція постійно намагається відновити свій зв'язок з минулим, але при цьому підлягає ревізії в інтересах теперішнього. Однак процеси трансформації традиції йдуть повільно і залишаються, зазвичай,

непомітними для сучасників. Тільки історик, розглядаючи традицію на великому часовому періоді, може помітити зміни.

Але не тільки історик, філософ і методолог науки Пол Фейєрабенд. Слідуючи теорії «соціальної стратифікації» Б. Барбера, Р. Дарендорфа, П. Сорокіна, учений ділить суспільство на «малі групи», які виділяються по віковим, професійним, національним, статевим ознакам. Ці групи є носіями своєрідних культур, в основі яких – традиції. В розумінні Фейєрабенда, традиція – складна соціальна система, яка скріплює діяльність і мислення своїх прибічників за допомогою певної сукупності імпліцитних переваг. Такому «жорсткому ядру» відповідає конкретна форма соціальної організації, особливий спосіб діяльності та світогляду як репрезентант інтересів прибічників або учасників традиції. Конкуренція подібних традицій, на думку філософа, і складає основний зміст історичного процесу [8, р. 271].

Звичайно, М. Гальбвакс розглядає проблему в контексті колективної пам'яті. Причому в своїх міркуваннях М. Гальбвакс близький до дюркгеймівської проблематики: суспільство здатне жити лише за умови, що його інститути спираються на сильні колективні уявлення. Природа цих уявлень («соціальних вірувань») завжди подвійна: це колективні традиції або спогади і конвенції, що спираються на потреби теперішнього. Одна з його важливих тез – «немає такої соціальної ідеї, котра не була б одночасно суспільним спогадом» [7, р. 344]. Але при цьому зберігаються лише ті спогади, які суспільство може реконструювати, працюючи над своїми теперішніми соціальними рамками. Наприклад, буржуа як новий соціальний клас спочатку мімікрує, використовуючи цінності аристократії, поступово підмінюючи їх власниками: так, на заміну ідеї військової доблесті приходиться ідея компетентності. А та, в свою чергу, змінюється декларацією цінності багатства.

Проблема колективної пам'яті як важливої складової історичного процесу має непересічне значення для ствердження культурної та національної ідентичності народу. Аналіз концепції французького ученого Моріса Гальбвакса показав процес формування пам'яті всередині індивідуальної свідомості людини з різними соціальними групами. Основна теза ученого полягає в ствердженні пам'яті від соціальних рамок, в яких вона перебуває. Всі спогади про минуле обумовлені соціальними рамками сім'ї, професійної або релігійної групи, традиції. Пам'ять групи є пам'ять людей, які живуть тепер і обговорюють своє минуле. Суспільство життєздатне при умові підтримки його інститутів сильними колективними уявленнями.

Список використаних джерел та літератури

1. Carruthers M. *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 540 p.
2. Tulving E. Are There 256 Different Kinds of Memory? *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger, III* / Ed. by J.S. Nairne. New York: Psychology Press, 2007. P. 39-52.

3. Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*. 2002. Vol. 41, No. 2. P. 179-197.
4. Alexander J.C. Toward a Theory of Cultural Trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity* / by B. Giesen, N. Smelser, P. Sztompka. Oakland: University of California Press, 2004. P. 1-30.
5. Neal A. National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century. London; New York: Routledge, 1998. 224 p.
6. Schwartz B. Introduction: the Expanding Past. *Qualitative Sociology*. 1996. Vol. 9, No. 3. P. 275-282.
7. Halbwachs M. On Collective Memory. Edited, translated, and with an Introduction by Levis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press, 1992. 254 p.
8. Feyerabend P.K. Science in a Free Society. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.

References

1. Carruthers, M. (2008). *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
2. Tulving, E. (2007). Are There 256 Different Kinds of Memory? *The Foundations of Remembering: Essays in Honor of Henry L. Roediger, III* / Ed. by J.S. Nairne. New York: Psychology Press, pp. 39-52. [In English].
3. Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, Vol. 41, 2, pp. 179-197. [In English].
4. Alexander, J.C. (2004). Toward a Theory of Cultural Trauma. *Cultural Trauma and Collective Identity* / by B. Giesen, N. Smelser, P. Sztompka. Oakland: University of California Press, pp. 1-30. [In English].
5. Neal, A. (1998). *National Trauma and Collective Memory: Major Events in the American Century*. London; New York: Routledge. [In English].
6. Schwartz, B. (1996). Introduction: the Expanding Past. *Qualitative Sociology*, Vol. 9, 3, pp. 275-282. [In English].
7. Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. Edited, translated, and with an Introduction by Levis A. Coser. Chicago: University of Chicago Press. [In English].
8. Feyerabend, P.K. (1978). Science in a Free Society. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].

Ilin V. The Individual and Society in the Concept of “Collective Memory” by Maurice Halbwachs.

The issue of collective memory, which is an integral component of modern memory studies, is considered in the paper. Memory, as the author notes, is a way for people to construct their past, which belongs to history. The concept of “collective memory”, proposed by the French historian and sociologist Maurice Halbwachs at the beginning of the last century, opened the prospect of overcoming the absolutization of psychologism in historical research, and also defines the scientific sense of the meaning of collective historical trauma. The ideas of the French scientist regarding the presence of memory in the oral tradition and methods of analyzing forms of oral communication are studied. The sense of using the concept of “frame”, which is a combination of spatio-temporal and social representations mediated by place, form, name, reasoning, and language, is revealed. In this context, the main idea of the scientist is the assertion that memories of the past are determined by social frameworks. The variability and transformation of social frameworks in connection with the entry of a person into many groups is emphasized in the paper. Group memory is the memory of people who live now and can discuss memories of their past. Examining Christianity as an example showed how gradually the collective memory of a group of believers, which coincided with the collective memory of society as a whole, was completely transformed under the influence of new and the latest social challenges. The role of tradition in the historical process is considered in the context

of collective memory. Therefore, the paper suggests that society is able to act productively if its institutions rely on collective ideas and collective memory.

Keywords: *collective memory, culture, history, social framework, tradition, group.*